

PIENIĄDZ
WE WCZESNOBIZANTYŃSKIEJ
LITERATURZE
HAGIOGRAFICZNEJ

IRENEUSZ MILEWSKI

PIENIĄDZ
WE WCZESNOBIZANTYŃSKIEJ
LITERATURZE
HAGIOGRAFICZNEJ

WDAWNICTWO
UNIwersytetu GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2025

Recenzent

Prof. dr hab. Mirosław J. Leszka

Redaktor Wydawnictwa

Izabela Pałasz-Alwasiak

Projekt okładki i stron tytułowych

Andrzej Taranek

Na pierwszej stronie oraz grzbiecie okładki follis cesarza Justyniana,
fot. Ireneusz Milewski

Skład i łamanie

PRACOWNIA

Publikacja sfinansowana ze środków Prorektora Uniwersytetu Gdańskiego
ds. Badań Naukowych w ramach Programu Humanistyki Gdańskiej
oraz Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-764-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: <https://wydawnictwo.ug.edu.pl/ksiegarnia-online/>

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Spis rzeczy

Wprowadzenie	7
1. Wczesnobizantyński rynek pieniężny	12
1.1. Uwagi wprowadzające	12
1.2. Jednostki pieniężne we wczesnobizantyńskiej literaturze hagiograficznej	22
1.2.1. Pieniądz bity w złocie	22
1.2.2. Pieniądz bity w srebrze	24
1.2.3. Pieniądz bity w brązie	26
1.2.4. Terminologia wątpliwa poznawczo (<i>denarios/denarius, dinar,</i> <i>dareikos</i>)	28
2. Pieniądz w życiu codziennym społeczeństwa wczesnobizantyńskiego	32
2.1. Ceny	32
2.1.1. Ceny produktów spożywczych	32
2.1.2. Ceny niewolników	35
2.1.3. Ceny odzieży	43
2.1.4. Ceny innych towarów i usług	47
2.2. Płace	51
2.2.1. Zarobki robotników najemnych	51
2.2.2. Zarobki lekarzy	54
2.2.3. Zarobki prostytutek oraz stręczycieli	55
2.3. Ludzie interesu	63
2.3.1. Bankierzy i lichwiarze	63
2.3.2. Kupcy i handlarze	71
2.4. Podatki i czynsze dzierżawne	81
2.5. Majątek wiernych świeckich	94
2.5.1. Majątek arystokracji	94
2.5.2. Majątek mniej zamożnych wiernych	109
2.6. Pieniądz w działalności Kościoła	112
2.6.1. Źródła majątku	112
2.6.1.1. Darowizny dworu cesarskiego	112
2.6.1.2. Prywatni darczyńcy (arystokracja i mniej zamożni wierni)	121

2.6.2. Inne źródła majątku kościelnego (handel zbożem oraz innymi produktami spożywczymi, działalność pożyczkowa, dochody z najmu oraz dzierżawy nieruchomości)	125
2.6.3. Inne relacje obrazujące kondycję ekonomiczną Kościoła	133
2.6.4. Wydatki (działalność dobroczynna)	136
2.6.5. Inne kwestie związane z administrowaniem majątkiem kościelnym	144
2.6.6. Prywatny majątek biskupa oraz pozakościelne zajęcia zarobkowe duchowieństwa	146
2.7. Pieniądz we wspólnotach monastycznych	147
2.7.1. Źródła majątku	148
2.7.1.1. Dochód uzyskiwany z pracy własnej oraz z jałmużny	148
2.7.1.2. Darowizny, spadki oraz działalność pożyczkowa	152
2.7.2. Wydatki (działalność dobroczynna)	164
2.8. Pieniądz w innych dziedzinach życia	166
2.8.1. Nagrody pieniężne, łapówki, grzywny, konfiskaty mienia	166
2.8.2. Badanie jakości kruszcu zmonetaryzowanego	170
2.8.3. Zbójectwo i okup	172
2.8.4. Inne przypadki	174
3. Inne aspekty obecności pieniądza we wczesnobizantyńskiej literaturze hagiograficznej	178
3.1. Moralna ocena dysponowania pieniądzem oraz innymi dobrami materialnymi we wczesnobizantyńskich tekstach hagiograficznych. Uwagi wprowadzające	178
3.1.1. <i>Exempla</i>	181
3.2. Ikonografia pieniądza	191
3.2.1. Ikonografia pieniądza epoki konstantyńskiej	192
3.2.1.1. Solid z popiersiem cesarzowej Heleny	192
3.2.1.2. Monety z wizerunkiem cesarza Konstantyna	195
3.2.2. Teodoret z Cyru o ikonografii pieniądza	205
3.2.3. Moneta opatrzona „podobizną” ziemskiego władcy. Relacja w <i>Vita Symeonis Stylitae</i>	208
Zakończenie	209
Wykaz skrótów	213
Bibliografia	217
Money in early Byzantine hagiographic literature (Summary)	247

Wprowadzenie

Celem postawionym w poniższej rozprawie jest analiza danych dotyczących pieniądza we wczesnobizantyńskiej literaturze hagiograficznej. Zebrany materiał powstał w okresie od połowy IV po schyłek VII lub nawet początek VIII wieku. Danych tych jest co prawda sporo, jednak większość z nich ma niestety znikomą wartość poznawczą. Mimo to są one wykorzystywane w badaniach nad dziejami wczesnego Bizancjum, choć przyznać trzeba, iż nierzadko bezkrytycznie. Uwaga ta tyczy się przede wszystkim badaczy zjawisk gospodarczych, którzy, z reguły pracując z bardziej wiarygodnym poznawczo materiałem (choćby z dokumentami papirusowymi) i nie znając specyfiki utworów literackich, bardzo często sięgają bezrefleksyjnie po informacje z tekstów hagiograficznych.

O ile się orientuję, dotychczas nie powstała jakakolwiek rozprawa, która omawiałaby problematykę pieniądza we wczesnobizantyńskiej literaturze hagiograficznej. Nie znaczy to jednak, że źródła te nie były eksploatowane pod kątem pojawiających się w nich informacji dotyczących kwestii gospodarczych¹. Niewątpliwą zaletą analizowanych tekstów jest fakt, iż poza nielicznymi wyjątkami (odnoszącymi się do Konstantynopola, Antiochii czy Aleksandrii) obrazują one życie codzienne na wczesnobizantyńskiej prowincji, w małych i średnich miastach bądź na terenach wiejskich. Relacje te ukazują olbrzymie dysproporcje społeczne. Nierzadko skrajne ubóstwo nizin społecznych (przejawiające się chociażby brakiem środków do życia czy niemożnością zapłacenia podatku lub nawet niewielkiego czynszu dzierżawnego przez kolonów) kontrastuje z bogactwem nielicznej grupy uprzywilejowanych obywateli. Co oczywiste, stan taki nie zaskakuje, nie można go jednak rzucić li tylko na karb retoryki, tak charakterystycznej dla ówczesnej patrystyki, a po części również dla tekstów hagiograficznych. Nie mam wątpliwości, iż obraz olbrzymich dysproporcji majątkowych, jaki jawi się w świetle analizowanych źródeł, choć zapewne nieco wyolbrzymiony, oddaje jednak ówczesne realia społeczno-gospodarcze. Ich opis nie mógł rażąco odbiegać od rzeczywistości. Kwestia szczegółów, choćby podawane wysokości sum pieniężnych, to oczywiście osobne zagadnienie. Z punktu widzenia autorów, ale chyba również wczesnobizantyńskich odbiorców tych relacji, była ona postrzegana jako drugorzędna.

¹ Co oczywiste, nie sposób wymienić tu całej literatury przedmiotu, por. *Bibliografia* na końcu książki.

Kolejnym zagadnieniem, o którym należy wspomnieć we wstępie, są obszary życia społeczno-gospodarczego omawiane w badanej grupie źródeł. Jestem nieco zaskoczony brakiem większej liczby danych dotyczących choćby działalności bankierów i lichwiarzy, także w relacjach obrazujących codzienność w wielkich miastach cesarstwa (Aleksandria, Konstantynopol, Antiochia). Ze względu na częste nadużycia towarzyszące tego typu działalności (szczególnie w przypadku pożyczek lichwiarskich) problematyka ta jest eksponowana w literaturze starochrześcijańskiej, przede wszystkim w kazaniach i homiliach. Podobnie jest również w przypadku innych zagadnień, jak chociażby dywagacji na temat „moralnej” oceny pieniądza oraz sposobów dysponowania wszelkimi dobrami materialnymi. Kwestia ta, z reguły podpierana cytataми ze Starego i Nowego Testamentu oraz z lubością eksponowana w ówczesnych tekstach patrystycznych, jest ledwie dostrzegalna we wczesnobizantyńskich tekstach hagiograficznych. Reszta zagadnień obrazujących cyrkulację pieniądza jest mniej lub bardziej obecna w analizowanych tekstach, począwszy od cen i płac, poprzez kwestie podatkowe, majątek arystokracji, majątek Kościoła oraz powstających wspólnot monastycznych, a skończywszy na drobnych kwestiach dotyczących pieniądza w innych sferach życia codziennego. Innymi słowy, analizowane teksty dają bardzo wybiórczy obraz wczesnobizantyńskiej codzienności i są przy tym niezwykle wymagającym materiałem poznawczym. Oczywiście celem ich weryfikacji sięgamy również do innych źródeł z epoki, co jednak nie zawsze przynosi zadowalające efekty. W niektórych przypadkach skutkuje to jedynie większym prawdopodobieństwem zrozumienia kwestii jedynie lakonicznie wzmiankowanych w badanych tekstach hagiograficznych.

Kilka słów należy poświęcić strukturze książki. W rozdziale pierwszym zawarto charakterystykę wczesnobizantyńskiego rynku pieniężnego oraz omówiono terminologię jednostek pieniężnych pojawiających się w analizowanej grupie źródeł. Rozdział drugi, najobszerniejszy, stanowi opracowanie zagadnienia pieniądza we wszelkich sferach życia codziennego. Rozdział trzeci, ostatni, to przedstawienie pozostałych zagadnień, w tym ikonografii pieniądza oraz moralnej oceny posiadania oraz rozporządzania szeroko rozumianymi dobrami materialnymi (w tym pieniędzmi). Analizowane teksty obrazują życie codzienne głównie w małych miastach bądź na terenach wiejskich. Wielkie miasta, jak Konstantynopol, Antiochia czy też Aleksandria, z reguły pojawiają się w nich okazjonalnie, choć są również wyjątki, jak chociażby *Vita Joannis Eleemosynarii* czy też *Miracula sancti Artemii*², teksty w całości obrazujące realia życia wielkomiejskiego, odpowiednio Aleksandrii

² *Miracula sancti Artemii*, ed. *The Miracles of St. Artemios. A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author in Seventh Century Byzantium*, eds. V. Crisafulli, J. Nesbitt, New York–Leiden

drugiej dekady VII wieku oraz Konstantynopola drugiej połowy VII wieku. Obydwa teksty dostarczają wiele cennych informacji na temat życia społeczno-gospodarczego u schyłku epoki wczesnobizantyńskiej.

Kilka słów poświęcić również należy geograficznemu i chronologicznemu charakterowi opracowanego materiału. Zebrane dane obrazują życie codzienne w większości prowincji Cesarstwa Wschodniorzymskiego, w największym stopniu Palestyny, Syrii i Egiptu, a w dalszej kolejności małopazjatyckiej Bitynii oraz Galacji. Z uwagi na szczegółową analizę dziejów Melanii Młodszej analizowany materiał ilustruje również realia społeczno-gospodarcze Italii i Afryki pierwszych dwóch dekad V wieku. Chronologicznie rzecz ujmując, w książce analizowane są przekazy źródłowe powstałe od połowy IV (począwszy od *Vita Antonii* pióra Atanazego Aleksandryjskiego) po schyłek VII lub nawet początek VIII wieku³. Pozostałe wykorzystane źródła to teksty „pomędzy”, zarówno chronologicznie, jak i pod względem wartości poznawczych. Wśród nich wymienić należy przede wszystkim *Historia Lausiaca*, *Dialogus de vita s. Joannis Chrysostomi*, *Historia Religiosa*, *Apophthegmata Patrum*, *Historia monachorum in Aegypto*, *Vita Melaniae Iunioris (graeca et latina)*, *Vita Porphyrii episcopi Gazensis*, *Vita Hypatii*, *Vita Danielis Stylitae*, *Vita Rabulae*, *Vita Petri Iberitae*, *Vita Symeonis Stylitae*, *Vita Pelagiae*, *Vita Elisabethae*, *Vita Matronae*, *Vita Mariae Aegyptiacae* (pióra Sofroniusza, biskupa Jerozolimy) oraz kilka pomniejszych Żywotów. Na szczególną uwagę zasługują teksty powstałe w drugiej połowie VI oraz w VII wieku. Przynoszą one bogatszy materiał poznawczy. Wśród nich wymienić należy *Vitae sanctorum orientalium* pióra Jana z Efezu, *Pratum spirituale* autorstwa Jana Moschosa, *Vitae monachorum Palestinensium* pióra Cyryla ze Scytopolis, wspomniane już wyżej dwa teksty Leoncjusza z Neapolis⁴, *Vita Theodori Syceote* (tekst obrazujący realia życia codziennego w małopazjatyckiej Galacji przełomu VI i VII wieku) oraz *Miracula sancti Artemii* (Konstantynopol drugiej połowy VII wieku).

1997. Wydawcy tekstu (*ibidem*, s. 7) utrzymują, iż został on spisany w 658–659 roku. Przeważa jednak opinia, że wspomniany zbiór powstał u schyłku VII lub nawet na początku VIII wieku.

³ Mam tu na myśli teksty autorstwa Leoncjusza z Neapolis (*Vita Joannis Eleemosynarii*; *Vita Symeonis Sali*), *Vita Theodori Syceote*, *Vita Spyridonis* oraz *Miracula sancti Artemii*.

⁴ Por. wspomniany powyżej *Vita Joannis Eleemosynari* oraz *Vita Symeonis Sali* (powstały najprawdopodobniej przed 649 rokiem, w każdym razie przed najazdem arabskim na Cypr, por. D. Krueger, *Symeon the Holy Fool: Leontius' Life and the Late Antique City*, Berkeley–Los Angeles–London 1998, s. 4–5 i n.). Poza tym *Vita Symeonis Sali*, według tego samego autora (D. Krueger, *Symeon...*, s. 21–22), nie ilustruje realiów życia codziennego w Syrii drugiej połowy VI wieku (tamtejszej Emezy) lecz współczesne autorowi realia cypryjskie (czego rzeczywiście nie można wykluczyć). Z punktu widzenia naszych dociekań jest to kwestia drugorzędna. Niezależnie od tego, jakie jest nasze zdanie na ten temat, najważniejsze jest to, że tekst ilustruje realia wczesnobizantyńskie.

Dla potrzeb poniższych ustaleń korzystałem również z tekstów hagiograficznych autorstwa Hieronima ze Strydonu lub innych, zbliżonych do nich pod względem swego charakteru (zaledwie dwie relacje z dzieł Jana Kasjana). Szczególnie ważne są tu teksty Hieronima (przede wszystkim *Vita Hilarionis*), co prawda spisane po łacinie i adresowane do zachodniego odbiorcy, ale z niewątpliwie zachowaną w nich grecką manierą językową, charakteryzującą się sygnalizowanym już powyżej przytaczaniem powtarzalnych topicznych danych liczbowych⁵. Dla potrzeb rozprawy postanowiłem wykorzystać również zaledwie trzy relacje z *Vita Constantini* (dotyczące ikonografii pieniądza epoki konstantyńskiej). Wspomniane źródło ewidentnie nosi wiele cech tekstu hagiograficznego⁶. Nie mam przy tym najmniejszych wątpliwości, iż w wersji znanej nam obecnie nie mogło ono powstać w pierwszej połowie IV wieku. Formułując to stwierdzenie, biorę pod uwagę przede wszystkim jego styl oraz szereg przekłamań, jakie można było zamieścić w tekście dopiero po pewnym czasie od opisywanych zdarzeń. Zdecydowałem się więc na wykorzystanie kilku relacji z *Vita Constantini* dla potrzeb poczynionych poniżej ustaleń, choć nadal nie jestem wolny od wątpliwości w kwestii słuszności takiego rozwiązania⁷.

⁵ Por. chociażby I. Milewski, *Winnica eremity Saby. Uwagi na temat Vita Hilarionis* 17, 26–27 autorstwa Hieronima ze Strydonu, StGd 2018, t. 42, s. 79–86.

⁶ W kwestii zasadności zakwalifikowania *Vita Constantini* do grupy tekstów hagiograficznych por. uwagi A.M. Cameron, „Eusebius” *Vita Constantini and the Construction of Constantine* [w:] *Portraits: Biographical Representation in the Greek and Latin Literature of the Roman Empire*, ed. M.J. Edwards, S. Swain, Oxford 1997, s. 145–175; idem, *Form and Meaning: The Vita Constantini and the Vita Antonii* [w:] *Greek Biography and Panegyric in Late Antiquity*, eds. T. Hägg, P. Rousseau, Berkeley 2000, s. 72–88. M. van Uytanghe, *Biographie II (Hagiographie)*, RACH Supplementband 1, Stuttgart 2001, col. 1179–1180. Por. także X. Lequeux, *La Bibliotheca hagiographica graeca: origine – développements – mise à jour* [w:] *Byzantine Hagiography: Texts, Themes and Projects*, eds. A. Rigo, M. Trizio, E. Despotakis, Turnhout 2018, s. 19–36.

⁷ Dla pełniejszego, czy też tylko trafniejszego zrozumienia kontekstu analizowanych w książce relacji, czasami mniej lub bardziej fantazyjnych opowieści, por. chociażby H. Dörries, *Die Vita Antonii als Geschichtsquelle* [w:] *Wort und Stunde*, Bd. I, Göttingen 1966, s. 145–224; P. Brown, *The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity*, JRS 1971, vol. 41, s. 80–101; idem, *Town, Village and Holy Man: The Case of Syria* [w:] *Society and the Holy in Late Antiquity*, Berkeley 1982, s. 153–165; F. Halkin, *L'Hagiographie byzantine au service de l'Histoire* [w:] *Recherches et documents d'hagiographie byzantine*, Bruxelles 1971, s. 260–269; D. Baker, *Theodore of Sykeon and the Historians* [w:] *The Orthodox Churches and the West*, ed. D. Baker, Oxford 1976, s. 83–96; B. de Gaiffier, *Hagiographie et Histriographie. Quelques aspects du probleme* [w:] *Recueil d'hagiographie (IV)*, Bruxelles 1977, s. 139–166; J. Dummer, *Griechische Hagiographie* [w:] *Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz (4.–9. Jahrhundert). Bestand und Probleme*, hrsg. F. Winkelmann, W. Brandes, Berlin 1990, s. 284–285; F. Lifschitz, *Beyond Positivism and Genre: „Hagiographical” Texts as Historical Narrative*, „Viator” 1994, vol. 25, s. 95–114; V. Déroche, *Études sur Léontios de Néapolis*, Uppsala 1995, s. 152–153; C. Rapp, *Storytelling as Spiritual Communication in Early Greek Hagiography: The Use of Diegesis*, JECS 1998, vol. 6, s. 431–448; M.W. Dickie, *Narrative patterns in Christian Hagiography*, GRBS 1999, vol. 40, s. 83–98; M. Hinterberger, *Autobiography and Hagiography in Byzantium*, SO 2000,

Poniższy tekst powstał w ramach prac nad projektem finansowanym przez Narodowe Centrum Nauki (UMO-2015/17/B/HS3/00135). Jego realizacja w końcowej części przypadła na okres pandemii. Stąd pewne spiętrzone opóźnienia spowodowane oczywistymi trudnościami w planowaniu oraz opracowaniu wyników kolejnych kwerend bibliotecznych, a tym samym finalizacji prac. Uwagi dotyczące wielu omówionych poniżej kwestii były już wcześniej przeze mnie publikowane. Mam tu na myśli teksty ogłoszone drukiem w celach sprawozdawczych, potwierdzające postęp prac nad realizowanym projektem⁸. O ile nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia tekstów źródłowych cytowanych w książce są mojego autorstwa. Wiele zagadnień omówionych w książce zostało przeze mnie również przedstawionych w formie referatów zaprezentowanych w czasie konferencji krajowych oraz zagranicznych pobytów dydaktycznych i studyjnych (Akwizgran, Kassel, Wiedeń, Udine).

Na zakończenie pragnę wyrazić wdzięczność za wszelkie uwagi i rady zgłoszone do tekstu przez Recenzenta, profesora Mirosława Jerzego Leszkę z Katedry Historii Bizancjum Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Mirku, ogromnie przykro, że mogę już zrobić tylko tyle. Odpoczywaj w pokoju wiecznym.

vol. 75, s. 139–164; N. Delierneux, *L'exploitation des topoi hagiographiques: du cliché figé à la réalité codée*, „Byzantion” 2000, t. 70, s. 57–90; B. Flusin, *Un hagiographe saisi par l'histoire: Cyrille de Scythopolis et la mesure du temps* [w:] *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present*, ed. J. Patrich, Leuven 2001, s. 119–126; D. Caner, *Wandering, Begging Monks. Spiritual Authority and the Promotion of Monasticism in Late Antiquity*, Berkeley–Los Angeles–London 2002; M. Kaplan, *Hagiographie et histoire de la société* [w:] *Les vies des saints à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique? Actes du IIe colloque international philologique ERMHNEIA*, ed. P. Odorico, Paris 6–8 juin 2000, Paris 2004, s. 25–47; V. Toneatto, *Le récit hagiographique: réinterprétation de l'histoire et construction idéologique. Le cas des vies d'Euthyme et de Sabas par Cyrille de Scythopolis* [w:] *ibidem*, s. 137–159; H.G. Saradi, *The Byzantine City in the sixth Century. Literary Images and Historical Reality*, Athens 2006, s. 13–146; T.D. Barnes, *Hagiography and Roman History*, Tübingen 2010; R. Scott, *Text and Context in Byzantine Historiography* [w:] *A Companion to Byzantium*, ed. L. James, Chichester 2010, s. 251–262; V. Déroche, B. Lesieur, *Notes d'hagiographie byzantine: Daniel le Stylite-Marcel l'Acémète-Hypatios de Rufinians-Auxentios de Bithynie*, AB 2010, t. 128, s. 283–295; M. Hinterberger, *Byzantine Hagiography and its Literary Genres. Some Critical Observations* [w:] *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, vol. 2, *Genres and Contexts*, ed. S.E. Ethymiadis, Farnham–Burlington 2014, s. 25–60; *idem*, *The Byzantine Hagiographer and his Text* [w:] *ibidem*, s. 211–246; M. Kaplan, E. Kountoura-Galaki, *Economy and Society in Byzantine Hagiography: Realia and Methodological Questions* [w:] *ibidem*, s. 389–418; H.G. Saradi, *The City in Byzantine Hagiography* [w:] *ibidem*, s. 420–428; A. Kaldellis, *The Hagiography of Doubt and Skepticism* [w:] *ibidem*, s. 453–477; C. Rapp, *Cypriot Hagiography in the Seventh Century: Patrons and Purpose* [w:] *Κυπριακή Αγιολογία. Πρακτικά 4 διεθνούς συνεδρίου*, eds. Th. Giangou, Ch. Nassis, Paralimni 2015, s. 397–411; E. Wipszycka, *What can the lives of saints tell us about history? The case of the Coptic Life of Aaron*, JJP 2021, vol. 51, s. 105–117; L. Parker, *Symeon Stylites the Younger and Late Antique Antioch: From Hagiography to History*, Oxford 2022 (szczególnie strony 121–126, 143, 152–155, 195–218).

⁸ Por. szczegółowe zestawienie w *Bibliografii* (prace mojego autorstwa).